

Ж.Баласагын атындагы КУУ
ДЖАМАНКУЛОВА К.Т.
КНУ им. Ж.Баласагына
DJAMANKULOVA K.T.
KNU J. Balasagyn

**АЛТАЙ ТИЛИНИН ГРАММАТИКАСЫ (1869) ЖАНА АНЫН КАЗАК-
КЫРГЫЗ ТИЛИ МЕНЕН БАЙЛАНЫШЫ**

**Грамматика алтайского языка (1869) и ее взаимосвязь с казахским и
кыргызским языками**

**Grammar of the altai language (1869) and its relationship with the kazakh-kyrgyz
language**

Аннотация: Макалада казак-кыргыз тилинин материалдарына кыскача анализ берилет. 1869-жылы Казанда жарык көргөн “Алтай тилинин грамматикасы” казаккыргыз тилинин өнүгүшүндө чоң роль ойногон. Аталган китептин негизинде “Казаккыргыз тилинин материалдары” (И.Лаптев жыйнаган, 1900), “Казак-кыргыз тилинин кыскача грамматикасы”, I бөлүк, Фонетика жана этимология (түзгөн П.М.Мелиоранский, 1894), “Казак-кыргыз тилинин кыскача грамматикасы”, II бөлүк, Синтаксис (түзгөн П.М.Мелиоранский, 1897) жарык көргөн. Материалдардын анализи казак-кыргыз тилинин “Алтай тилинин грамматикасы (1869) болгондугун көрсөттү.

Аннотация: В статье дается краткий анализ материала казахскокиргизского языка. “Грамматика алтайского языка”, опубликованная в 1869 году в Казани, играет большую роль в развитии казахско-киргизского языка. На основе этой книги были изданы следующие работы: Материалы по казах-киргизскому языку” (собранные И Лаптевым, 1900), “Краткая грамматика казах-киргизского языка, I часть, Фонетика и этимология (Составитель П.М.Мелиоранский, 1894), Краткая грамматика казах-киргизского языка, II часть, Синтаксис (Составитель П.М.Мелиоранский, 1897). Анализы материалов показывают, что источником казахско-киргизского языка является “Грамматика алтайского языка”, изданная в 1869 году.

Abstract: The article provides a brief analysis of the materials of the Kazakh-Kyrgyz language of the Altai Kyrgyz. “The grammar of the Altai language” published in 1869 in Kazan, plays an important role in the development of the Kazakh-Kyrgyz language. On the basis of this book, the following works were published: Materials on the Cossack-Kyrgyz language "(collected by I. Laptev, 1900)," Brief grammar of the Cossack-Kyrgyz language, Part I, Phonetics and etymology (Compiled by P.M. Melioransky, 1894), Brief grammar of the Cossack-Kyrgyz language, II part, Syntax (Compiled by P.M. Melioransky, 1897). Analyzes of materials show that the source of the Kazakh-Kyrgyz language is the "Grammar of the Altai language", published in 1869.

Урунттуу сөздөр: алтай миссиясы, алтай тили, грамматика, казак-кыргыз тили, фонетика, этимология, сөз түркүмдөрү, синтаксис.

Ключевые слова: алтайская миссия, алтайский язык, грамматика, казахскокиргизский язык, фонетика, этимология, части речи, синтаксис.

Keywords: altai mission, Altai language, grammar, Kazakh-Kyrgyz language, phonetics, etymology, parts of speech, syntax.

Алтай тилинин грамматикасы Алтай миссиясынын мүчөлөрү тарабынан 1869жылы жарык көргөн. Ал эми Алтай миссиясы Батыш Сибирдеги орус православиялык чиркөөсүнүн миссиясы архиепископ Евгений Тобольский (Казанцев) тарабынан 1828жылы Бийскте ачылган. Миссиянын негизги ишмердүүлүгү Алтайда ишке ашкан. Калктын басымдуу бөлүгүн алтайлыктар

түзгөн. Алтай диний миссиясы билимге өзгөчө көңүл бурган. Диний миссионердик мектептин негизги максаты жана милдети – “окуучуга билим берүү”, ал эми тарбиялоо иштеринин милдети - “чыныгы христианинди чыгаруу” болгон.

“Алтай тилинин грамматикасы” 1869-жылы жарык көргөн. XIX кылымдын 6080-жылдарында алтай, кыргыз, шор тилдерине которулган.

“Алтай тилинин грамматикасы” [1] диний миссионерлердин (Макарий Глухарев, Ландышев, Вербицкий, Казем-бек, Ильминский) катышуусу менен түзүлгөн. Аталган эмгек тилдин үч бөлүгүн (фонетика, морфология, синтаксис) камтыйт. О.И Прицак бул китеп тууралуу: “Бул чыгарма, биринчи иретте, синтаксистин чечмелениши боюнча (112-285) – түрк тилдеринин грамматикаларынын мыктыларынын бири, коллективдик чыгармачылыктын жемиши”, - деген [2]. П.М.Мелиоранский “Алтай тилинин грамматикасы” - классикалык чыгарма деп белгилеген.

Ошентип, алтай тилинин түзүлүшү өз учурунда Алтайдагы ар кандай түрк тилдүү этностордун консолидациясынын чечүүчү фактору болуп калган. Алтай тилинин грамматикасынын негизги предмети – алтай тили, т.а. телеуттардын жана калмыктардын наречиелери болгон.

I Алтай тилинин грамматикасы (1869) кийинки жарык көргөн окуу китептерине булак болуп берген. 1900-жылы “Казак-кыргыз тилинин грамматикасы” (түзгөн И.Лаптев), 1894-жылы “Казак-кыргыз тилинин кыскача грамматикасы” (түзгөн П.М.Мелиоранский, 1-бөлүк, Фонетика и Этимология), 1897-жылы «“Казак-кыргыз тилинин кыскача грамматикасы» (түзгөн П.М.Мелиоранский, II бөлүк, Синтаксис) жарык көргөн.

П.М.Мелиоранский “Казак-кыргыз тилинин грамматикасын” түзүүгө “Алтай тилинин грамматикасы” (1869)-жылы жардам бергендигин маалымдайт. Ал аталган грамматиканы план катары жана көптөгөн жеке синтаксистик эрежелерди жазууда булак катары пайдаланган (3: IV).

“Алтай тилинин грамматикасы” (1869) үч бөлүктөн турат: Фонетика – тыбыштар, алардын айкалыш жана өзгөрүү мыйзамдары, этимология - сөздөрдүн жасалышы жана алардын грамматикалык формалары, синтаксис – жөнөкөй жана татаал сүйлөмдүн курулушу [1:1].

Мына ушул материалдар жогоруда саналган окуу китептеринде казак-кыргыз тилинин материалында каралат. “Алтай тилинин грамматикасында” мындай деп айтылат: “Если разные поднаречия Алтайская и отличаются друг от друга звуками и отчасти этимологическими формами; но синтаксическое устройство и внутренняя логика во всех их одна и та же” [1:IV]. Бул тууралуу П.М. Мелиоранский да: «Синтаксический строй почти всех тюркских наречий не только в главных чертах, но даже во многих частностях одинаковы...» - деген [3: V]. Кийинки жарык көргөн грамматикалар негизги белгилери боюнча “Алтай тилинин грамматикасынан” көп деле айырмаланбайт.

II “Казак-кыргыз тилинин материалдары” (түзгөн - И.Лаптев, 1900) аттуу эмгек эки бөлүмдөн турат: 1-бөлүмдө макалдар, лакаптар, табышмактар, элдин оозунан чогултулган ырлар. 2-бөлүм «Казак-кыргыз тилинин кыскача грамматикасы» деп аталып, фонетика, сөз жасоо, сөз түркүмдөрү каралат. Фонетика бөлүмүндө тыбыштар үндүү (8) жана үнсүздөргө (19) бөлүнөт. Үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн өзгөчөлүктөрү каралат. Үндүүлөр жоон (а, о, у, ы) жана ичке (е, ө, ү, і) болуп бөлүнөт. Казак-кыргыз тилинде кекиртектен чыгуучу (гортанный) 4 тыбыш: түпчүл к,г жана ичке к,г; ң - мурунчул тыбыш и менен б нын биригишинен турары сыпатталат[4].

“Казак-кыргыз тилинин материалдары” аттуу эмгекте үндүүлөр үндүүлөргө, үнсүздөргө жана жарым үндүүлөргө бөлүнөт. Жарым үндүүлөр – бул үндүүлөргө й, ү тыбыштарынын улана келиши менен жасалат: ай, а ү, ей, еү, ой, ой, оү ж.б. В жана ф тыбыштары кездешпейт, ал эми х - башка тилден кирген сөздөрдө гана (хезмет, махкам), учурайт [4].

Аталган эмгекте чет тилден кирген сөздөрдүн (осман жана чагатай) казаккыргыз тилинде колдонулушу [4:84-86], алардын айтылышы, үндүү суффикстердин сингармонизм эрежелери, үнсүздөрдүн окшошуусу [4:86-87] каралган.

Аталган окуу китебинин «Сөз жасоо» [4: 90-91] бөлүмүндө зат атоочтор менен атоочтордун жасалышы каралат. Зат атоочто көптүк жана жекелик санда болору, 8 жөндөмө бар экендиги: атооч, илик, барыш, табыш, творительный (кыргыз тилинде жок – Г.Ж.), чыгыш, жатыш и салыштырма. Мисалы, уңгуга мүчөлөр уланганда мүчөнүн алгачкы үнсүзү уңгудагы үнсүзгө карата өзгөрөт: (жигит+лер=жигиттер, каз+лар=каздар и т.п. [4:86-87].

Басым муундун аягына коюлат. Басым мен, сен, мизиды, ошондой эле тес жана суроолуу мүчөлөргө ма (ме, ба, бе, па, пе) коюлбайт. Мисалы, аманба? здоров ли? Сокпа не коли; келемен, я иду; келады, он идет; айтады, онъ говорит; атамыз, мы бросаем [4:87].

Сын атооч жөнүндө сөз болгондо, анын синтаксистик кызматы тууралуу айтылат: “имя прилагательное ...ставится перед именем существительным, когда оно служит определением, и после него, когда – сказуемым: оно не изменяется ни по родам, ни по числам, ни по падежам” [4: 91].

Сан атооч чагатай тилиндегидей эле, бирок айтылышы бир аз башкача: быр(бер), екы, уш, төрт ж.б. Жекелик санда, эгерде зат атооч көрсөтүлбөсө, жети санына чейин –ау, -еу мүчөлөрү жалганып айтылат (двое, трое) [4: 92-94].

III “Казак-кыргыз грамматикасынын кыскача очерки” (1894, 1-бөлүк, Фонетика жана этимология, түзгөн П.М.Мелиоранский) [5] жарык көргөн. Эмгек 6 бөлүмдөн турат. Бул эмгекти жазууда П.М.Мелиоранский В.В.Радловдун «Образцы народной литературы тюркских племен (III, V томдор)» жана Н.И. Ильминскийдин «Материалы к изучению киргизского наречия» деген эмгектерин пайдаланган. Т.М.Мелиоранский фонетикада В.В.Радловдун транскрипциясын алган, ал: “1...анткени аны колдонулушу боюнча кыргыз тили үчүн баарынан так жана илимий деп эсептейм; 2) грамматиканы түзүү үчүн В.В.Радлов чогулткан жана транскрипцияланган тексттер кызмат кылды”, - деген [5:VIII].

Фонетиканын биринчи бөлүмүндө кыргыз тилиндеги үндүүлөр жана үнсүздөр орус тилиндеги айтылышы менен салыштырылган, Мисалы, а, о, у, ы і, е тыбыштары орус тилиндегидей эле. и, ä, ү, ö тыбыштарына мүнөздөмө берилген. «ä – бул “а” нын

“е”ге өтүүсү менен айтылат. Ал абдан сейрек учурайт, мисалы, äке (отец), бäри (все) и т.п.» [5:7].

П.М.Мелиоранский созулма үндүү тыбыш үчүн $\bar{}$ белгисин колдонгон [3:8]. Анын пикири боюнча казак-кыргыз тилинде созулма үндүү жок, ал ал кайсы бир үнсүз тыбыштын түшүп калышы менен түшүндүрүлөт. Мисалы, у $\bar{}$: «ку $\bar{}$ » (преследовать), «ашу $\bar{}$ » (гнев), «ту $\bar{}$ » (родиться) [5:20].

П.М.Мелиоранский орус тилинде «е» жана «и» өзүнөн кийин келген үнсүздөрдү жумшартат дейт: “орус тилинде “ге, ти, ке, ки” ж.б. муундары “т^е, т^и, к^е, к^и” болуп окулат. Кыргыз тилинде мындай ауцтуу туура эмес, туура айтылышы: т^е, т^и, к^е, к^и

[5:8].

П.М.Мелиоранский l, k, н, j тыбыштарына мүнөздөмө берет. Мисалы, казак-кыргыз тилинде: «...н» бул мурунчул “н”. J орус тилиндеги й га туура келет, мисалы, jок = йок. Бул тыбыш казак-кыргыз тилинде дээрлик кездешпейт (5:8).

VI «Кыргыз-казак тилинин кыскача грамматикасы», Синтаксис [3] (түзгөн П.М.Мелиоранский) 1897 жылы жарык көргөн. Эмгек киришүү бөлүгү жана 4 бөлүктөн турат. П.М.Мелиоранский синтаксистик жазууда төмөнкүдөй милдеттерди койгон: “...знакомить читателя в сжатой форме с синтаксическим строем казак-киргизского языка и разъяснить на примерах наиболее нужные правила, которыми следует руководствоваться при употреблении различных форм и составлении предложений” [3: VI].

Жөнөкөй сүйлөм ээ жана баяндоочтон турары, ээ жана баяндооч атооч жөндөмдө, ээ баяндоочтон мурун коёру айтылат. Мисалы, кемпирөлдү – старуха умерла; мен акмакмын сен акылдысын – я глуп, а ты умен” [3: 1].

Ээ катары зат атооч, сын атооч, ат атооч, сан атооч жана атоочтук-этиштик форма («именная глагольная форма») келет. Кээде баш мүчөлөрдүн бири түшүп калыш мүмкүн, кээде экөө тең түшүп калат: үйдөмө (дома ли хозяин?) – ответ: үйдө (дома)

[3:

2)]. Эгерде баяндооч атооч сөздөрдөн турса, анда 1- жана 2-жакта предикативдик ат атоочтук аффикстер, ал эми 3-жакта ды, ді колдонулат [3: 1].

Этиштин трансформацияланган формалары боюнча: мін, сін, дыр, мзі, сіз дыр мүчөлөрү ат атоочтон трансформацияланган: “мін, сін, дыр, мзі, сіз, дыр – булар өздөрүнүн алгачкы өз алдынча маанилерин жоготушкан, ошону менен катар эле сингармонизм мыйзамына баш ийген ат атоочтор, ал эми “дыр” же “ды” - “тур” – стоять» уңгусунан келип чыккан [3:45].

Аныктооч катары сын атооч, ат атооч жана иреттик сан атоочтор келет: “Бардык аныктоочтор кыргыз тилинде атооч жөндөмдө турат жана аныкталгычтан мурун келет” [3: 3]. Мисалы, актас - белый камень ж.б. Кээде сын атооч сөз түркүмдөрүнүн алдына келсе (стоящее перед частью речи), аныктооч боло албайт, алар биригип татаал сөздү түзөт: “каракөз – черноглазый, кыйшыкмоюн – кривошее” (см.: Зап. Каз.унив. 1860, стр. 120).

Мелиоранский кыргыз тилинде аныктооч катары сан атооч жана зат атооч келери айтылат. Миалы, отуз пут – тридцать пудов, айбалта месяц топор, тас – үй, т.е. каменный дом, молдакисі – мулла человек, катынкисі (т.е. лицо женского пола); бала батыр - молодой витязь (собств. дитя-витязь) (3: 4). Ушул эле главада жөндөмө мүчөлөрдүн жана көптүк түрдү билдирүүчү мүчөлөрдүн колдонулушу каралат.

“Казак-кыргыз тилинин грамматикасында” (синтаксис) жөнөкөй сүйлөм, аныктооч, чакчыл, атоочтук, ошондой эле бөлүкчөлөр ж.б. каралган [3:8-61]. Негизинен, алар “Алтай тилинин грамматикасынан” айырмаланбайт. Бардык түрк тилдеринин синтаксистик түзүлүшү жана ички логикасы, негизинен, бирдей.

Ошентип, жогоруда аталган эмгектерде казак-кыргыз тилинин грамматикалык материалы, т.а. фонетика, морфология, синтаксис чагылдырылган. Эмгектердеги материалдар илимий жактан негизделген, түркологияда гана эмес, азыркы кыргыз тили үчүн да илимий баалуулук катары эсептелген бай фактылык материалдар менен жабдылган. Жогоруда аталган казак-кыргыз грамматикаларынын негизги булагы 1869жылы жарык көргөн “Алтай тилинин грамматикасы” болуп эсептелет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Грамматика алтайского языка. - Казань, Унив. тип., 1869, III, VIII, 289 298 стр.
2. O. Pritsak. Das Altaiturkische. — PhTP. Bd 1. 1959, с. 572.
3. Краткая грамматика казак-киргизского языка. – Санкт-Петербург, (Составил П.М. Мелиоранский), Часть II, Синтаксис, 1897, с.92.
4. Материалы по казак-киргизскому языку. – Москва, Типография Варвары Глатцук., 1900. с.148.
5. Краткая грамматика казак-киргизского языка. – Санкт-Петербург, (Составил П.М. Мелиоранский), Часть I, Фонетика и этимология, 1894, 72.

Рецензент: Жамашева Г. – филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Мамлекеттик тил жана социоллингвистика бөлүмүнүн баишысы.